

XV İNCİ YA DA XVI NCI YÜZYILA AİT OLDUĞU SANILAN BİR BAYTARNAME İNCELEMESİ

Nihal Erk*

Ferruh Dinçer**

Giriş

Veteriner hekimlik tarihimize ait bilgilerin en güvenilir kaynaklarının hayvan hastalıkları ve tedavileri konusunda yazılmış eski eserler olması gerekir. Türkçe'ye tercüme edilmiş ya da telif olan bu kitapların hepsinin genel bir şekilde baytarname adı altında toplandıkları görülür. Bugüne kadar yaptığımız çalışmalarda en eski olarak XVI ncı yüzyılda yazılmış olanlarına rasladık; daha eskilerini henüz ele geçirmiş değiliz.

Bu baytarnamelerin bir kısmı doğrudan doğruya İslâm uygarlığı çağında (IX - XIV. yüzyıllar arası) Arap dilinde*** yazılmış hayvan yetiştiriciliği ve hastalıkları konulu, değerleri bugün Batı dünyasınca çok iyi bilinen eserlerden (7, 8, 11) tercüme edilmişlerdir. Bazen de insan hekimliği yazılarında olduğu gibi zamanın modasına uyularak özellikle XVII nci yüzyıl ve daha sonraları bu mükemmel eserlerin asıl faydalı bilgileri kapsayan kısımları bırakılarak sadece tedavi bölümleri Türkçe'ye çevrilmiştir (7). Bazı defalar da çeviriler asıllarına tam uygun yapılmamış, daha sonra istinsahlar sırasında asıl kaynaklarından büsbütün uzaklaşmışlardır. Bu arada kimden çevrildiği belirtilmeden sadece "bu kitap Arapça ya da Acemce bir kitaptan dilimize çevrildi" şeklinde başlangıç yapılmaktadır. Bundan ötürü çok zaman aynı kaynaktan yararlanılan çeşitli tarihlerde çevrilmiş baytarnameler ayrı ayrı yazılmış gibi aldatıcı bir durum gösterirler.

* A.Ü. Veteriner Fakültesi Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü Profesörü, Ankara - Türkiye.

** A.Ü. Veteriner Fakültesi Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü Dr. Asistanı, Ankara - Türkiye.

*** Yazılarda kullanılan dil Arapça olmakla beraber yazarların çoğunlukla Arap olmadıkları görülür. Bunlar arasında İranlılar ve Türkler önde gelmektedirler.

Aynı görünüş burada inceleme konusu olan baytarnamede de (şekil: 1,2,3,4) vardır. Kitabın 7 ve 8 inci sayfalarındaki "Vefî bu zahif nahif Hacı Ali bin Hacı Muhammed Aksarı bu kitap elime girdi (geçti) Acem dilince parakende tebdil ve tagyir olunmuş (değiştirilmiş) ve hem içinde hayli müşkil otlar (ilâçlar) komuşlar, dile-dim ki Acem dilinden Türki dilince düzem ta müptedilerc asan ola ve hem okuyanlar bizi duadan unutmayalar." denen pasajdan kitabın Acemce'den tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Burada ve kitabın diğer kısımlarında tercümenin ne zaman yapıldığına dair bir bilgiye raslanmamıştır. Esasen elimizdeki kitabın tercümenin aslı değil de daha sonraki bir kopyesi olduğu anlaşılmaktadır. Müstensihine ait bir not bulunamamıştır.

Yaptığımız araştırmalarla tercüman hakkında bir bilgi elde edilememiştir. "Aksarayı" deyimini ile Niğde-Aksaray'lı olduğu anlaşılmaktadır. Öztelli'ye (13) göre kitap, dili bakımından XV nci yüzyıla aittir ve çeviriyi yapan aynı zamanda kitabın müstensihidir. Burada, kitabın tanzim hatalarının çokluğu bize, daha sonra istinsah edilen bir nüshası olduğu kanısını vermektedir. Önceki baytarname çalışmalarımız ve Kürsümüzdeki bir baytarname (1) ile yaptığımız karşılaştırmalarda bu nüsha ile benzerlik bulunduğu görülmüştür. Bunlardan biri Kürsümüz kitaplığındaki 1235 Hicrî (M. 1819-20) tarihli ve M. Galip imzalı baytarnamedir. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi kısmı 1502 no. da kayıtlıdır; tam olmayan bu nüshanın kitaplığımızda bulunandan yüz yıl kadar daha önce istinsah edildiği anlaşılmıştır (5). Diğer iki nüshası da Bursa Kütüphanesi Orhan Kitaplığı no. 1121'de kayıtlı "*Baytarname*" ile Genel kısım no. 1551'de kayıtlı "*Tıptan Bir Risale*" adlı baytarnamedir (5). Bunlardan Kürsümüzde bulunanın (1) Câmî adlı biri tarafından XVI ncı yüzyılda yazıldığı anlaşılmıştır (5).

Gerçekte ise bu 4 kitabın incelediğimiz baytarname ile aynı kökten geldikleri; konuları, tedavi şekilleri ve hattâ kullanılan ilâçların cins ve miktarları yönünden bile birbirlerine uydukları, ancak bazı kısımlarda eksiklikler ya da fazlalıklar bulunduğu anlaşılmıştır.

Baytarnamenin İncelenmesi

"*Haza Kitab-ı Baytarname*" adı ile başlayan (şekil. 1) yazma eser Cahit Öztelli'den (13) satın alınmış olup Kürsümüz kitaplığında 32487 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. 15 sm × 20,5 sm. boyutlarında 49 yaprak yani 97 sayfadır. Birinci yaprağın ön yüzünde, kitabın sahiplerinden biri tarafından eklendiği anlaşılan "*At Otayıcı Kitabı*" yazılıdır.

Kitabın hastalıklar bölümüne geçilmeden önceki ilk 9 sayfasında dualar yazılmış, at, insan ve hayvanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Bütün baytarnamelerde olduğu gibi Allah'a şükrettikten sonra baytarnamenin yazılış sebebi anlatılır. Buna göre İskender Zülkarneyn (Büyük İskender) Belh şehrini kuşatır. Bu arada atlarına hastalık bulaşır. Ritetalis'e* (Aristo) bu hastalık için bir kitap yazmasını söyler. Eristetalis'de (Aristo) "Belh'i alalım yazalım" der. Belh alınır, Aristo kitabı yazar ve adını *baytarname* koyar. Bundan sonraki 7. ve 8. sayfalarda kitabın tercümanı Hacı Ali bin Hacı Muhammed Aksarayî kitabın Acemce'den Türkçe'ye tercüme edildiğini bildirir, okuyanların kendine dua etmelerini diler ve "Amma bilgil kim Hak tebareke ve taalâ bu kevn-i mekânı ve bakayı alemleri anasır-ı erbaa'dan mürekkep kılmıştır; bu 4 tabiat didüğümüz maruf ve meşhurdur 'od, su, yil, toprak'" diyerek daha sonra bir çeşit evolüsyon teorisinden bahseder.

Buna göre, Tanrı bu 4 maddeyi topladı, birbirine uymazken bunlardan yavaş yavaş ve kendi yapıcılığını bildirmek için bütün canlılardan yüksek olarak insanı yarattı. Balık ve deniz canavarlarını sudan, yerdeki kurtcağızları (sürüngenler?) topraktan, yırtıcı canavarları od (ateş)'dan, kuşları, geyikleri ve atları yelden yarattı.

Bu teoride dinî bir görüş yanında bilimsel bir düşünüş göze çarpar. İnsanın, daha önce mevcut kılınan 4 maddeden (ateş, su, hava, toprak) yavaş yavaş yaratılması bir evolüsyon görüşü olarak kabul edilebilir. Gerçekte en eski felsefî görüşlerde bu 4 temel madde önemli yer tutmaktadır. Geçmişte, doğulu ve batılı düşünürler evrenin yaratılışını ve bu yaratılışta insanın yerinin ne olabileceğini tartışırken ortaya çeşitli teoriler koymuşlardır. Eski Yunan filozofu Thales'e (M.Ö. 625-545) göre su herşeyin başıdır ve ilk maddedir; diğerleri sudan türer, yine suya döner. Anaximandros'a (aynı çağ) göre ilk madde sonsuz olmalıdır. Bu da *aperion* (sınırı olmayan)'dur; ancak, yer de ilk zamanlar denizler ile kaplı idi ve ilk meydana gelen canlılar da suda yaşayan balıklar gibi canlılardı; insan sonradan balığa benzer bir canlıdan türemişti (10). Anaximenes (aynı çağ) ise ilk maddeyi *hava* olarak kabul eder. Ona göre bir hava (soluk) olan ruhumuz (psyche) bizi nasıl ayakta tutuyorsa bütün evreni (kosmos) de soluk ve hava sarıp ayakta tutar; o halde *hava* ruhun ve hayatın asıl maddesidir; diğer maddeler bundan gelişir. Heracleitos (M.Ö. 540-480) *ateş*'in temel madde olduğunu söylerken Empedocles (M.Ö. 492-432) bu görüşleri birleştirir ve meydana gelişin temel maddelerin karışması ile mümkün olabileceğini savunur. Ona göre evren, *toprak* maddesinin de katıldığı 4 unsurdan (toprak, su, ateş, hava) kurulmuştur. Ancak

* Genellikle *Eristetalis* olarak yazılır. Burada yanlış yazılmış olmalıdır.

bu 4 unsurun yanısıra hareket ettirici ve bunları birleştirici bir *kuvvet* de düşünmüş, canlı varlıkların bu unsurlar ve kuvvet arasındaki olaylardan meydana gelen formlar olabileceğini söylemiştir. Bu varlıklardan işe yarayabilenler günümüze kadar gelmişlerdir, ilk organizma ise bitkilerdir ve hayvanlar gibi canlıdırlar (10). Bitkilerden sırasıyla küçük hayvanlar, büyük hayvanlar ve bunlardan insanlar gelişmişlerdir (9). Empedocles'e göre insan hayatının ana taşıyıcısı olan kanda da bu 4 unsur en olgun bir biçimde karışmışlardır. Yani tıpkı evren gibi insan da 4 unsurdan kurulmuştur; insanla evren aynı özden gelmişlerdir (10).

Görülüyor ki Thales'le başlayan temel madde düşünüşü Empedocles'te 4 unsur teorisi ile bağlanmıştı. Bu düşünüş yüzyıllar boyu benimsenmiş ve yine XIX uncu yüzyıla kadar gelen humoral patoloji görüşünün esasına girerek vücutta bulunan 4 ana humor (kan-sarı safra-kara safra-sümüksü madde) ile 4 temel unsur (toprak-su-hava-ates) birlikte düşünülmüştür.

İnceleme konumuz baytarnamede de insanın birbirinden ayrı olan bu 4 maddeden yaratıldığı söyleniyor ki bu düşünüş Empedocles'inkine uymaktadır. Ancak, Empedocles'teki birleştirici kuvvet (sevgi-nefret) burada Tanrı'nın kendi oluyor yani dinsel düşünüş olumlu bir sonuca bağlanıyor. Gerçekte İslâm düşünürlerin evolüsyon görüşleri çoğu kez bilimsel değer taşır. Bunların ilki olan Al-Nazam'a (öl. 845) göre Âdem ve Âdemoğulları aynı zamanda yaratıldılar; fakat bunlar aralıklı olarak yeryüzünde görülürler, yani yaratılma tamamlanmıştır, fakat bunun bir kısmı görünür gerisi saklıdır (15). Bu görüş St. Augustin'in (354-430) düşünüşü ile karşılaştırılabilir. Ona göre evrenin 6 günde yaratıldığına inanmamak gerekir; ihtimal ki Tanrı başlangıçta *nebulus* (şekillenmemiş yığın) bir kütle (topluluk) yarattı, fakat bu kütle içinde herşeyin gelişebileceği yaratıcı bir güç, bir tohum bulunuyordu. Evren, Tanrı'nın zihninde önceden, tıpkı bir mimarın kafasındaki yapılacak binanın şeklinin planı gibi, mevcuttu ve yaratma bu kutsal zihindeki ölümsüz planlara göre geliyordu (4). Al-Masûdî (912'den önce - 957)'ye göre evolüsyon; mineralden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana olmuştur (15). Nizamî-i Arûzî, *Cahar Makale* (4 Makale) adlı eserinde (1155) evolüsyon görüşünü bildirir. Mineralden bitki haline geçişte mercanların bulunduğunu, hurma ağacının bitkilerden hayvanlara geçit sayıldığını ve bir kuyruksuz maymunun ya da vahşi bir insanın insan-hayvan arasında geçit olduğunu bildirir (16). Nizamî-i Arûzî bu düşünüşünü ile Al-Masudî'yi tamamlamaktadır. İbn Rüşd'e (1126-1198) göre Allah'ın yaratıcı kudreti hiç bir zaman durmayacaktır. O'nun yara-

tıcılığı bir an ya da 6 gün süreli değil fakat sonsuzdur, yaratmaktan bıkmaz; bunun sonucu olarak da zamanla yarattığı varlıklar değişme gösterir (17).

Burada gerek ilkçağ düşünürlerinde gerekse İslâm filozoflarının düşüncelerinde bir gelişim temasının bulunduğu görülür. Daha sonraki çağlarda Linné (Linnaeus), Lamark ve Darwin'de en geniş anlamı ile incelenen evolus kavramında bu görüşlerle uygunluk bulunmaktadır.

Baytarnamemizde balık ve deniz canavarlarının sudan, diğerlerinin toprak, ateş ve yel (hava)'den yaratılmasında Doğu felsefesinin etkisi sezilir. Gerçekte Batı'nın 4 unsurunu Doğu'da; Hint, Çin, Mısır ve Babil'de daha eski çağlarda görmekteyiz. Bu ülkelerde ateş, yel (hava), su hayatın ve varlıkların ilkel maddeleri olarak kabul edilmiş, vücut kısımları ve maddeleri ile ilgiler kurulmuştur (14). Böylece Doğu felsefesinde de insan-evren varlığı arasında bir yakınlık kabul eden düşünce doğmuştur ki (14) bu, Empedocles'in insan ve evrenin aynı özden gelişti görüşüne uymaktadır. Esasen İran hükümdarlarının saraylarında kalıp sonradan memleketlerine dönen Yunanlı hekimlerin bu düşünceyi Yunanistan'a götürmüş olabilecekleri söylenir (14).

Görülüyor ki baytarnamemizin yazarı hastalık bölümlerine girmeden yaratılma konusunda kısaca durmuş, Doğu ve Batı felsefesini bağdaştırmağa çalışmıştır.

Baytarnamenin 10 uncu sayfasında ikinci bölüme geçilir. Burada kitabın 10 bab (bölüm) üzerine yazıldığı, her bab'ın fasıllara ayrıldığı bildirilir ve babların içindekiler yazılır (şekil 3.).

1. Bab: Atların iyi ve gökçek* alâmetlerini (nişanlarını) bildirir.

Burada eşkâl anlatılır. Verilen bilgiler uygundur. Örneğin, ince kulaklılık, uzun ve düz boyunluluk, geniş, yoğun, dolgun cidago, uzun yele ve kuyruk, uzun ve enli tırnak makbul vasıflardır. Albinusmus, deve tabanlılık ve vücut harmonisinde uygunsuzluk istenmeyen niteliklerdir.

2. Bab: Atların iyi, yavuz sıfatlarını bildirir.

15. sayfadan başlayan bu babta atların donları ile birlikte bu donların özellikleri yazılmıştır. At donları bugünkü dildedir; doru at, hurmayî doru at, alaca at, demir boz at, kara at, kurt kulası at (izabel) çil at (çilli kır), sis at (sisli kır), sıçan teli at (sıçan tüylü at) olarak

* Güzel, sevimli, hoş anlamında.

belirtilmiştir. Ayrıca hunak (lenfanjitis, farinjitis)'lı, bars (papillom)'lı çukur gözlü (yaşlılık semptomu) hayvanların satın alınmamaları bildirilir.

3. Bab: Atların dişlerle yaş tayinleri hakkındadır.

Yazar burada zayıf kalmıştır. Üçüncü yaşta süt dişlerinin dökülmeğe, kalıcıların çıkmağa başladığını söylerse de bütün dişlerin 42'ye ulaştığını bildirir. Oysa erkeklerde 40 kısıraklarda 36 diş bulunmaktadır. Arpacık çukurluğundan bahsedilir. Dişlerin eçe ile sürtülerek yaşının saklanabileceğine işaret edilmiştir.

4. Bab: Atların başındaki hastalıkları bildirir.

Bu baktan itibaren her hastalık için bir fasıl ayrılmıştır. Birçok yerde yanlışlıkla fasıl yerine bab, bab yerine fasıl yazılmıştır. Çalışmamızda yanlış bab ve fasıllar düzeltilerek yazılmıştır.

1. Fasıl: Türkçe *sakagu* denen hastalık vardır; burnunun iki deliğinden irin akar, başını aşağı tutar, burnunu duvara sürer, burnunun iki kanadı gerilir, hırlar. Tedavi; boynundan kan alınır, burnuna kâfurlu, safranlı ilâçlar sürülür. Geçmezse oğlan eşi, çörekotu, zencefil 2'ser dirhem alınır, 1 dirhem safran ve 2 dirhem şarapla kaynatılır burnuna dökülür. İyileşmezse yarpuz (*Mentha pulegium*), defne yaprağı, rezene (*Foeniculum dulce*), kereviz, saman, tuz ve şarap karışımı ile sıcak buğu yaptırılır. Aynı hastalığın bir başka şeklinde burnundan sarı su geldiği yazılır ve tedavide inhalasyon şeklinde yakıcı, yumuşatıcı ilâçlar kullanılır. İlâç adları çoğu kez Farsça-Arapça-Türkçe olarak bir arada yazılmıştır.

Kullanılan ilâçlar hep burun mukozasını irrite edici, yakıcı maddelerdir. Bu şekilde akıntıyı çoğaltıp bir an önce kesilmesi düşünülmüş olmalıdır. Semptomlardan ise hastalığın ne olduğu kesinlikle anlaşılammaktadır. Ancak, diğer baytarnamelerde benzeri hastalıkların gurm ya da malleus olduğu anlaşılabilir.

2. Fasıl: Atın burnunda *bevasir* (burun boşluğunda tümör, polip ?) olsa; nişadır, zırnık (arsenik), göztaşı, kireç suyu gibi yakıcı maddelerle yapılan pomatlar sürülür. Bal, taşıt madde olarak pomatlarda çok kullanılır. Kesik olunca sarmısak tozu ve acı sade yağdan yapılmış pomat kullanılır.

3. Fasıl: Siğil; patlıcan dögülür, merhem yapıp siğile sarılır. Kendi kuyruk kılı ya da ibrişimle bağlanır. Bu tedavi şekline bugün halk arasında raslanılmaktadır (3).

4. *Fasıl*: Atın gözünde *nüşe* (tuşe ?); dut gibi yumru ve yarık olur, serttir, dokununca kanar. İbrişim veya kendi kılı ile düşürülür ya da kesilir, yerine kalya* kireç, nişadır, bal karışımı bir pomat sürülür. Hastalık iyi ya da kötü huylu bir tümör olabilir. Kullanılan maddeler stiptik ve dağlayıcı özelliktedirler.

Bu hastalıkta yukarıdaki pomatların sürülmesinde sonra murdar ilik, eski şarap (sert şarap) ve yumurta sarısı ile hazırlanan pomadı günde iki kez sürmek sağlık verilir, yumrunun düşeceği söylenir. Buradaki murdar ilikten kemik iliği veya omur ilik mi yoksa bir başka madde mi kastedilmiştir, anlaşılamıyor. Gerçekten omur ilik kastediliyorsa ilaç yapımına girmesi yönünden önem taşır. Yine de ilk çağlardan beri insan ve hayvan organlarının çeşitli ilaç yapımında kullanıldıklarını hatırdan çıkarmamak gerekir.

5. *Fasıl*: *Demergü* (temriye, epidermophytose); burun üstünde çıkar, yayılır, büyür, atın gözüne crişebilir, başa yayılır; hastalık insanın yüzünde de çıkar; iyileşmeyince göze girer.

28. sayfaya raslayan bu kısımdan sonra sayfa yırtılmıştır. Arkasındaki 29. sayfanın yarısında göz için bazı ilaç terkipleri verilir. 30. sayfanın başından 4 satırı yırtılmıştır. 5. satırda 7. bab başlar; bu kısımda yine baş anlatılmaktadır; fasıl yerine bab yazılmıştır. Yukarıda bildirildiği gibi bu bir müstensih hatası olmalıdır. Yırtık sayfalarda yine başa ait olan 6. fasılın bulunduğu da anlaşılmaktadır.

7. *Fasıl* Atın gözündeki *kesiğ* (kese) olsa sebebi terli terli su verip soğukta bırakmaktır. Tedavi; yarım dirhem kırlangıç pisliği bir masura (içi delikli çubuk) ile göze üflenir. Eğer bir müddet geçmişse (kronikleşme) göz içindeki dericik iğne iplikle kaldırılır, şahadet parmağı altına tutulup gerilir, üstüne gelen derinin üst zarı kesilip alınır.

Gerçek burada gerekse incelenebilen diğer baytarnamelerde hastalıkların sebepleri çoğu kez terli terli soğukta bırakmaya ya da su içirmeye bağlanır. Bu hastalığın semptom ve tedavi şeklinden *Chalasion* olabileceği anlaşılmaktadır. Kırlangıç pisliği irrite edici bir madde olarak üst deriyi eritip kistin açılmasını sağlayabilir; operatif tedavi de aynı sonucu verebilir.

30. sayfanın altı yırtılmıştır. Arkasına raslayan kısımda (31. sayfa) okunabilen satırlar yine göz hastalıklarına aittir. 32 nci sayfada gözdeki kese için kızılçık çekirdeği dövüp üfleme öğütlenir.

8. *Fasıl*: Atın gözüne ağaç dokunması (travmatik yara); yaşarır; tuz, nohut, kimyon, soğan ve biber karışımı sıcak sıcak tatbik edilir. Kan dolarsa göz kapağı açılıp soğu su ile yıkanır.

* Deniz nebatlarının yakılması ile meydana gelen tuz.

9. *Fasıl*: Atın gözüne birşey dokunması ile kanama, ak düşme olsa yufka* veya kalın oluş şekline göre tedavi edilir. Karabiber, akbiber, hardal, göz taşı, kilermeni (kırmızı renkli kil) ve deniz köpüğü** gibi iritan, yakıcı maddeler toz edilip göze üflenir. Kına, ölü kovan arısı toz halinde üflenir; ayrıca insan pisliği de kullanılır. Hatta "Ama Bukrat***" diye başlayıp Hipokrat'a atfen doğan pisliği akının pişirilip safranla czilerek göze üflendiği yazılır.

Hastalığın yufka olması keratitis superficialis veya keratitis ulcerosa'ya, kalın olması da keratitis diffusa'ya uyabilir. Kullanılan maddeler arasındaki insan, tavuk, kuş pislikleri en eski çağlardan XVIII-XIX. yüzyıla kadar her zaman ve birçok yerde ilâç terkiplerine girmişlerdir. Burada yazılı böylesine tedavi şekilleri sonradan tercüman ya da müstensih tarafından da eklenmiş olabilir. Önemli nokta Hipokrat'tan bahsedilmesidir. İbn Ahi Hizam (IX. yüzyıl), İbnül Avvam (XII. yüzyıl) ve Ebu Bekr (XIV. yüzyıl) gibi ünlü İslâm veterinerleri eserlerinin birçok yerinde Eski Yunan ve Romalı hekimlere atfen bilgiler vermişlerdir (7, 8, 11). İhtimal ki bu baytarnamenin aslında da böyledir.

10. *Fasıl*: Epistaxis'e aittir. Anzorot (anzorot ağacının reçinesi) ve arap zamkı, ikiz iki kardeş ve kendi kanı ile dögülüp burnuna dökülür; badem yağı, safran ve sakızla hazırlanan pomat sürülür; boynundan, kızıl gelene kadar, kara kan akıtılır.

11. *Fasıl*: Gözde *Zagas*, Farsça Nahune (?) denir; gözün pınarından gelir; önlenmezse gözü örter, görmez olur. Tedavi; horoz kanı sıcak sıcak göze akıtılır, insan saçı geçirilmiş iğne ile (dericik) delinir, çekilip kesilir, yerine birer dirhem sabır (aloes) ve anzorot keçi ödü ile karıştırılıp sürülür.

Bu hastalık kist dermoid olmalıdır; operatif tedavi yapılabilir, kullanılan pomatlarsa irritasyonu önleyebilir.

12. *Fasıl*: Zehirlenmelere ayrılmıştır. Canavar**** sokmalarından, zehirli bitkileri yemekten ya da kara ot, pembe kurdu gibi zehirli otların düşmanlar tarafından yemlere katılması ile olur, denmektedir. Bildirilen semptom ve yapılan tedaviler çok uygundur. Bu arada koyun ve sığırların da yediklerinde zehirlendikleri Arapça binş (?) denen, kavak yaprağı gibi yapraklı olup taşlı ve kırık yerlerde yetişen

* İnce anlamında kullanılmış olmalıdır.

** Mürekkep balığının sırtındaki kemiksi tabakadan ya da deniz kabuklularından elde edilen tuzdur.

*** Hipokrat'tan "Bukrat" ya da "Ebukrat" olarak bahsedilir.

**** Yılan, keretenkele, örümcek, akrep ve benzeri zehirli hayvanlar.

bir bitki tarif edilmiştir. Tedavi için kanatma sağlık verilmiş; sürgüt olarak 50 dirhem sığır yağı, 100 dirhem şarap, 20 dirhem zeytinyağı, 3 dirhem tiryak içirmek öğütlenmiştir. Çiğ inek südü de içirilmektedir. Hipokrat'a atfen, sarmısak, acı sade yağ, defne yağı, bezir, sığır ve tavuk pisliği karışımının kına gibi hayvanın başına yakılması bildirilir.

13. *Fasıl*: Atın damağında klağ (?) olsa, yani *en*'i kopsa; yem yemez, damağı yumrulanır. Ağzına ağaç sokup başı kaldırılır, çuvaldız ya da sivri ağaç dalı ile 1-2 yerden delinir; kan akar, yerine tuz basılır; keskin kızgın demirle kesilince irin olmaz.

Bu tedavi halk arasında bugün de yapılmaktadır. Hastalığa en ya da damak denir (3). Gerçekte dişlerdeki aşınma bozuklukları ile damak mükozasındaki irkilti sonu damağın plexus venosum'unda şekillenen bu hiperemi kanatma ile geçici olarak giderilebilir.

14. *Fasıl*: Damak ya da boğazdaki sülüklerden bahsedilir. Yakın olanlar tuz sürülüp alınır; uzaktakiler için tuzlu su veya badem yağı, bezir, tuz karışımı kullanılır.

15. *Fasıl*: Atın dili şişse; bu illet başından iner, yahut yeminde zararlı ot olur, dilini keser, ısırır. Ön ayaklarından kan alınır, diline skarifikasyon yapılır.

16. *Fasıl*: Yemine karışan taşın dokunması ile olan diş ağrısından bahsedilir; iyi atın yemdeki bu taşları ayırabildiği söylenir. Dağ üzümü, ak hardal, zencefil, bal şerbeti karışımı ağrıyan dişe sürülür.

5. **Bab**: Atın boynundaki hastalıkları bildirir.

1. *Fasıl*: Atın boğazında *hunnak* olsa, Türkçe *boğaz ağrısı* derler; başından inen madde boğazını kısar değme at kurtulamaz; boğazı şişer, solur, çabalar, inler; korkusu 3-5 gün sürer. Tedavi; ön ayaklardan kan alınır, ama çok akıtılmaz; dahilen de yumuşatıcı kayganlaştırıcı, yağlı ilâçlar verilir. Soğuk su vermeyip, arpayı ıslatıp yedirmek öğüt verilir.

Bu hastalık pharyngitis, laringitis veya larinx ödemi olabilir. Tedavi pharyngitis'e uygundur. Burada iki nokta dikkati çekmektedir. Biri boğazı tıkayan maddenin başından inmesidir ki bu, humoral patolojinin etkisini gösterir. Hipokrat zamanından (M.Ö. V. yüzyıl) XVIII-XIX yüzyıla kadar taraftar bulan bu görüşte vücuttaki 4 sıvıdan biri olan muhat (sümüksü madde) beyinden kökünü alır ve aşağılara indikçe nezle, öksürük (bronşit), ciğer ağrıları, tüberküloz, enterit gibi hastalıklar yapar. Burada da boğaza inmiş ve boğaz ağrısı yapmıştır. İkinci nokta ise gerek bu hastalık için gerekse diğerlerinde

baş vurulan kan almalarda, daima, çok kan almamak öğütlenmiştir. Oysaki daha sonraları XVII-XVIII. yüzyıllarda Avrupa'da veterinerlik konusundaki kitaplarda atlardan bir defada 4-5 galon (15-20 lt.) kan almak tavsiye edilmiştir.

2. *Fasıl*: Atın boynu *device* olsa; sebep soğuktur. Boynu doğrulur, kuru ağaç gibi olur, eğilmez, dönmez. Tedavide; katıldığı gidermek gayesi ile kan alınır, ısıtıcı lapalar tatbik edilir, en sonunda dağlanır.

Anlatılan hastalık tetanozdur. Aristo zamanından beri soğuğa atfedilir. Bugün halk arasında da doğuca, doluca v.b. adlarla bilinir (3).

3. *Fasıl*: Kılıç, ok gibi keskin cisimlerle boyunda meydana gelen haemorrhagie'lerden bahsedilir. Yumurta sarısı, çam sakızı, zaç (demir sülfat) kızıl boya ile hazırlanan pomat kullanılır; haemostase'ı sağlamak amacı ile kanayan yere yassı taş ve yastık sıkıca bağlanır.

6. Bab: Atın içindeki hastalıkları bildirir.

Burada anlatılan hastalıkların sebepleri hep terli iken su verip soğuğa bırakmak olarak gösterilmiştir.

1. *Fasıl*: Konstipasyondan veya anüriden ileri gelme sancılar anlatılır. Tedavide yağlı sürgütler kullanılır. Anurie'de penise tavus tüyü sokulur, karın altında saman kaynatılır ve buharları tutulur. Rektal palpasyonla rektumdaki katı parçaların alınması, rektuma sabun sokulması öğüt verilir. Bu rasyonel tedaviler arasına insan, tavuk idrar ve pisliği de sokulmuştur.

2. *Fasıl*: Öksürükten bahsedilir. Eski yazmalarda ve bugün halk arasında olduğu gibi burada da öksürük bir semptom değil de başlıca bir hastalık olarak ele alınmıştır. Tedavi için yağlı, yumuşatıcı ilâçlar verilir, sığır südü içirilir, karınca yutturulur. Hipokrat'a atfen şu ilâç verilir. 9 tavuk yumurtası eski sirke (çok sert) içinde 3 gün bırakılır, yumuşar, sonra günde 3 yumurta ata yutturulur.

Bu tedavi şekline en eski olarak Cato'da (M.Ö. II. yüzyıl) raslanmıştır. Cato, sığır hastalıklarında çiğ yumurta yutturmaktadır (18, 22). Bu tedavi aynen baytarnamelerce de geçmiştir; adetleri 3, 6, 9 olarak değişir. Bugün halk arasında öksürüklerde, özellikle emphysema'de yumurta yutturulmaktadır (3).

3. *Fasıl*: "İç gitmesi" adı ile ishal anlatılır (çeşitli enteritiser). Mersin, palamut, keçiboynuzu gibi tanenli bitki ve kabuklar dövülerek sığır içyağı ile hap yapıp yutturulur.

4. *Fasıl*: Anurie anlatılır. Soğan kabuğu, kızıl boya, safran, tuz, insan idrarı katılıp ata içirilir; rektal yoldan sabun, zeytinyağı verilir.

5. *Fasıl*: Haematurie; ağır yüklemekten, yüksek sıçramadan olur. Kan belinden (?) gelir. Tedavi; iki art ayağının iç yanından kan alınır, çok akıtılmaz. İt üzümü (*Solanum nigrum*) zencefil, karabiber, hardal, zift, katran ve bezirle hazırlanan yakı beline vurulur. En sonunda beli 2-3 yerinden dağlanır.

6. *Fasıl*: At katı soluğan olsa; içindeki dalağı yahut öykeni (akciğer ?) yel dolar. Baharatlı ilâçlar verilir, sıcak tutulur, yaş yem verilir, soğuk su verilmez, yonca ve hasbıl (?) verilir; süt safranla karıştırılıp ılıkça içirilir.

Bu hastalık akciğer amfizemidir. Hazmı kolay, özellikle süt gibi kuvvetli gıdaların verilmesi yararlıdır.

7. **Bab**: Atın ayaklarındaki hastalıkları bildirir.

1. *Fasıl*: *Nefha* adı ile atın başından inen maddenin iki ön ayağına gelerek burada yaptığı şişkinlik anlatılır. Akut halde kan almak; kepek, sirke, hatmi, papatya, ve ısırgan ile hazırlanan infuzyonları sıcak sirke ile ayağa sarmak tavsiye edilir; tulumla tuzlu su bağlanır.

“Bu madde bir yere toplanıp dolarsa deşilir; yumurta sarısı, un-özü (nişasta) ile sıkıca bağlanır; geçmezse dağlanır, işler, madde (irin) dökülür.” Yukarıdan beri anlatılan hastalık flegmon olmalıdır. Tedavisi akut ve ileri halde uygundur. Dağlamaya kronik durumda baş vurulmuştur.

2. *Fasıl*: Atın ayağında *intişar* olsa, yani sinirleri gerilip katılaşırsa, yürüyemez, bu (?) atın boynundan iner, ayakları tutar.

Anlatılan hastalık tendinitis'tir. Daha Herophylus (M.Ö. II. yüzyıl) tendo ile sinirleri birbirinden ayırdığı halde (12) kendinden önce ve sonra bunlar daima karıştırılmıştır. Tedavide; tuz, süt, nişasta karışımı sıcak olarak bağlanır; kan alınır, yumurta sarısı ile hazırlanan pomatlar sürülür. Atın suda bekletilmesi yazılır. Dağlamadan bahsedilmez. Akut hallerde soğuk su iyi sonuç vermedir.

3. *Fasıl*: Ayağa su inmesi ile olan şişmeler ve tedavileri anlatılır. Bu şişkinlikler hydrops ya da hydarthrose olabilir. Kepek-tuz, arpa-tuz; hardal, sarmısak, arpa unu, tuz karışımları sıcakça sarılır; geçmezse dağlanır; şiş gitmezse kemik gibi olur denmektedir ki bu da hastalığın eparven'e dönmesi demektir. Yumru demirle kemiğe değene kadar dağlanır ve fitil sokulup işletilir.

4. *Fasıl*: Atı arpa tutma yani furbür anlatılır. Kan alma, soğuk suda bekletme, yem ve suyunu geç verme öğütlenir.

5. *Fasıl*: Omuz topallığı anlatılmıştır. İki ayaktan kan alınır, 3 yerden dağlanır ve işletilir.

6. *Fasıl*: Atın ayaklarında *sıraca*; çıban çıkar, tımar olursa (dokunulursa) yanında bir daha çıkar, ayak şişer, aksar; art ayakta da olur. Tedavi; görünce dağlanır, kan alınır, pomatlarla apseler açılıp ardıç katranı sürülür. "Hangi at sıraca çıkarsa o tarafın burun deliğinden 5-10 dirhem civa koyup başını yukarı kaldırır; bu tecrübe edilmıştır" denmektedir.

Hastalık bir lenfanjitis olmalıdır. Bugün tedavide intravenöz olarak süblüme solusyonları kullanılmaktadır. Burada civanın buharlaşarak akciğerler tarafından emilmesi düşünülebilir.

Hastalığın bir başka şekli *hınam* (deri malleusu) adı ile anlatılır. Maddenin (?) kulak ardındaki damardan ayak ve oyluklara indiği, deşilip irin aktığı (lenfo-adenitis) ve çoğu zaman yavuz gözden (nazar değme) olduğu söylenir. "Bu gibi hastalıklı atın yanına bağlanana da geçer, nitekim uyuz da böyledir" denir.

Burada hem lenfanjitis'in hem de uyuzun bulaşıcı olduğuna dikkat edilmıştır. Çok önemli bir noktadır. Çünkü, daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'da malleus ve diğer lenfanjitis'lerin bulaşıcı özellikleri bilinmiyordu (21).

Tedavide; arsenik, kireç, nişadır, biber gibi yakıcı maddelerden yapılan pomatlar; 7 kez su ile yıkanmış (acısı alınmış) katran, zeyzeytinyağı, sade yağ ve çam sakızı ile hazırlanmış merhem kullanılır. Yine geçmeyen ve göğüse ulaşan olaylarda (lenfoadenitis) o damar kulak ardından kesilir. Bu yapılamazsa göğsü gerilir, kesilir, içinde balık eti gibi bezler olur (lenf bezinin cronikleşmiş durumu) kesilir; kesilen damarlar ibrişimle bağlanır, kireç serpilir.

Aynı hastalık için bir çeşit muska da tarif edilir. Buna göre, Türkçe *kışım* denen, gür meşeler içinde yetişen ve yaprağı rezene yaprağına benzeyen bitkinin kökü bir bezle hayvana asılır. Bu ot kurudukça hastalık kuruyup gider. Meşhurların yavuz göz için böyle yaptıkları söylenir.

8. *Fasıl*: Burada 6. fasıldan 8 inciye atlanmıştır. Aradaki nevilerden biri fasıl olmalıdır. Bu fasılda atın ayağında *tabak* anlatılır. Tırnağın sol yanında olur, tımar olmazsa (önlenmezse) tırnağı çıkarır. İnsanda da olur. Hastalık erkek ve dişidir. Erkek olanı uzunca, dişisi incedir; tırnağı çevreler, düşürür. Tedavide akut halde mazi gibi tanenli maddelerden yapılan pomatlar sürülür. İyileşmezse 7 kez yıkanmış (sönmüş) kireç, sülüğen, talk, rastık, mürdesenk (tabii kurşun oksit) ve zentinyağı ile hazırlanan pomat kullanılır.

Hastalık semptomlarından panaris olduğu anlaşılmaktadır. Bugün tabak deyimi halk arasında şap için kullanılır (3).

9. *Fasıl*: Bıçılğan anlatılır. En iyi tedavi atın ayaklarını yıkayıp şap, bakır sülfat, tuz, zift, petrol, zeytinyağı karışımı pomatları sürmektir. Kına iki misli kızıl boya ile karıştırılıp sürülür. Deniz böceklerinden elde edilen kızıl boya ile kına mikropları boyayarak öldürmekle iyi bir dezenfektan etki yapar.

Bu fasılda tırnak çatlağı olabilecek "atın ayağında sökük" adı ile iki hastalıktan bahsedilir, su kurbağasının karnını bağlamak öğüt verilir.

10. *Fasıl*: Atın ayaklarında *öyek* (?) uyuz gibi yayılır, dizine kadar gelip, tüyünü döker; iyice yıkanır, yağlı pomatlar sürülür. Hastalık bir dermatitis olabilir.

11. *Fasıl*: Mıh değmesi, ayağın sürçmesi anlatılır. Uygun nal vurulur. Batan mıh çıkarılır, irin ve kan temizlenip, su girmeyecek şekilde tuzlu katran ve keçe ile tıkanır.

12. *Fasıl*: Tırnak çatlağı. Kuru incir suda bekletilip öğüldükten sonra kireç ve bakır sülfat ile karıştırılır, çatlağa sarılır.

Bu fasılda topuk çalması için aşık kemiğine kayış bağlamak öğüt verilir.

8. Bab: Atın gövdesindeki hastalıklar.

1. *Fasıl*: Atın omuzunda *yağır* (cidago fistülü); yağırın içi yıkanır, temizlenir, mersin yaprağı, kına ve çam sakızı ile yapılan pomat sürülür. "Azarsa çoğu önlenemez, iyi bile olsa binmeğe yaramaz; inişte açılır, zira omuzu oynar" demekle cidago fistülünün çok güç iyileşebilen tabiatı anlatılmıştır. İleri olaylarda omuzu iki yanından delip dren koymak, irini işletmek, çok eski ise irini yenilemek için dağlamak sağlık verilir.

Cidago fistülünün güç iyileşen özelliğine IX. yüzyılda İbn Ahi Hizam da değinmiştir (8).

2. *Fasıl*: Atta *uyuz*; sirke, tuz, limon suyu, nişadır gibi maddelere kükürt eklenmesiyle yapılan pomatlar kullanılır. Kükürt daha eski Mısırlılar, Asur ve Babilliler zamanında deri hastalıklarında kullanılmıştır (19). Romalı Columella (I. yüzyıl) ise uyuz tedavisinde kükürt kullanmıştır (20). XIX. yüzyıla ait Türkçe bir baytarnamede (23) uyuz böceklerinden bahsedilmiş ve tedavide kükürt kullanılmıştır.

Yine ikinci fasıl denerek insan idrarının da kullanıldığı bir başka uyuzdan bahsedilir; burada *kellik* deyimini kullanılır.

3. *Fasıl*: Atın *kuru giciği*; yelesi kırık olup, gicikten dökülür. Arap sabunu ile yıkayıp kurulandıktan sonra pomatlar sürülür. Bu

arada zeytinyağı ve susam yağı, 50 dirhem iyi katran ve 200 dirhem kükürt ile hazırlanan pomat kullanılır.

Burada 3 ayrı uyuzdan bahsedilmiştir. 2. fasılda anlatılan uyuz için semptom verilmez, fakat bütün vücut uyuzu anlatılmış olmalıdır. Kellik deyimi kullanılan uyuz çeşidinden de baş uyuzu kastedilmiş olabilir ki böylece sarkoptik uyuz anlatılmıştır. Yeledeki kuru gicik ise psoreptik uyuz demektir.

4. *Fasıl*: Atın göğsü veya karnı altındaki şişkinliklerden (ödem, kist, soğuk apse) bahsedilir. Tedavide "kara harbak yani güyegü otu, kuyruk üstü bizle delinip buraya sokulur, ne kadar illet varsa giderir" denmektedir.

Buradaki ota bugün de halk arasında *harbak*, *karaca otu*, *bohça otu* gibi adlar verilir ve deri altına sokularak kullanılır (3). Lâtincesi *helleborus* olan bu otun terkinde iritan maddeler vardır; apcé de fixation yapar. Hipokrat zamanında (M.Ö. V. yüzyıl) purgatif olarak kullanılmış (12), Romalı Pliny (I. yüzyıl) de at ve koyunların kulak derileri altına sokulduğunda sürgüt etki yaptığını bildirmiş, Columella (II. yüzyıl) kulağa sokulduğunda bütün zehirleri buraya çekerek hastalıkların giderileceğini söylemiştir (22). XV. ve XVI. yüzyıllarda Almanya ve İngiltere'de sığır ve atların göğüs derilerine sokularak kullanıldığı bildirilmiştir (20).

5. *Fasıl*: Penisin şişmesi; sağrılarında kan alınır, yıllanmış tuzlu sade yağ sürülür; akut olaylarda sıcak pomat ve lapalar sarılır, en sonunda hacamat (scarification) yapılır. Bu hastalık için de *mezar kara* adı ile kabuğu soyularak kuyruk üstüne ya da göğüs derisi altına sokulan bir ottan bahsedilir ki bu da *hellebor* olmalıdır.

6. *Fasıl*: Peniste siğil; siğil tedavisi uygulanır.

7. *Fasıl*: Atın gövdesinde ur.

8. *Fasıl*: "Atın gövdesinde *seretan*, yengeç gibi olur" denmektedir. Bu fasıllarda sarcom ya da carsinomdan bahsedilmiş olmalıdır. Tedavilerinde önce yakıcı, büzücü ilâçlar kullanılır, olmazsa operasyon yapılır.

9. *Fasıl*: Atın sofrası çıksa (prolapsus ani); zorlamaktan olur veya sofranın iç yüzündeki (mucosa'daki) *akça kurdu* (gastrophylus)'nu çekerken dışarı çıkar; kavun gibi olur, rengi donuk kıızıdır. Tedavi; çıkan kısım mersin yaprağı suyu ile yıkanır, mazı, şap, ekşi nar kabuğu döğülür, sirke ile ıslatılmış bez üzerine serpilip çıkan kısım üzerine sıkıca sarılır. Rengi kızıl ise birkaç yerden yarılar (scarification), kan durmazsa göstaşı, şap, mazı gibi maddeler balla karıştırılıp sürülür.

Burada hastalık güzel anlatılmış ve tedavi edilmiştir. Kullanılan ilâçlar tenenli olduğundan stiptik etki yapar; sirke ise antiseptiktir. İslâm veteriner hekimlerinde bu konular iyidir. İbn Ahi Hizam (IX. yüzyıl) prolapsus ani ya da uteri'de bugünküne benzer tedaviler uygulamıştır (8). Bizans veterineri Chiron (M.S. IV. yüzyıl) prolapsus uteri'den bahsederse de fazla bilgi vermez (20). XVI. yüzyıla ait "Gazaname ve Baytarname" adlı yazmada da prolapsus ani'den sofrta çıkması olarak bahsedilir ve benzeri tedavi uygulanır (5).

10. *Fasıl*: Kuyruk dibindeki domuz kılı (topuz); çekilir, yerine kireç suyu ve yağ sürülür.

11. *Fasıl*: At terslerken (defekasyon yapma) sofrası (anus'u) yarıp kan aksa; tenenli bitki suları sürülür.

12. *Fasıl*: *Temrem* (demrem) adı ile irinli şişkinliklerden bahsedilir. Akne olabilen bu şişlere, parmakla yarmak ve yerine yumurta sarısı ile tuz karışımı sürmek sağlık verilir.

13. *Fasıl*: Atın omuz ya da arkasında *külf* (kelf ?) adı ile bir çeşit dermatitis anlatılır, sirkeli ilâçlarla tedavi edilir.

14. *Fasıl*: "Atın gövdesinde çıban olsa, bu da çıban gibi çıkar, deşilir, iki yıl işler, sarı su akar, öyükmez (iyileşmez ?)". Tedavi; öz düşene kadar sirkeli pamuktan yapılan fitil kullanılır, irin temizlenince mum, çamsakızı, zift ve bezir ile hazırlanan pomat kullanılır. Burada anlatılan hastalık frunculose olabilir.

15. *Fasıl*: Ata bıçak ya da kılıç dokunması ile bağırsakların dışarı çıkması (evantrasyon); çıkan kısım yıkanır, turnak değirmemelidir, içeri sokulup ibrişimle dikilir; dikiş altından cerehat ve su gelmesi için açıklık bırakılır (contrvertur), şayet delik küçükse (inkarserasyon) bağırsağı itmek için delik büyültülmelidir.

Bu konuda daha geniş ve orijinal bilgiye XIV. yüzyıl veterineri Ebu Bekr'de raslanmıştır (7). Diğer baytarnamelerde ve eski Batı eserlerinde evantrasyon kanusuna pek değinilmez.

16. *Fasıl*: At sıçramaktan *fatık* (fituk) olsa; delik üzerine yassı taş tıkayıp demir tozu, çiriş ve yumurta sarısı ile hazırlanan pomatlar sıkıca sarılır, istirahat ettirilir. Az su ve hazmı kolay gıdalar verilir. Eğer gök vakti (bahar) ise yonca ve hasbıl (?) yedirilir. 15 gün sonra açılıp üzerine pomat sürülür.

Burada fituk iyi anlatılmıştır. Diğer baytarnamelerde de iyidir. XIV. yüzyılda Ebu Bekr'in kullandığı dağlama (7) burada belirtilmemiştir. Bununla beraber devamlı basınç ve hareketsizlik iyi sonuç sağlayabilir.

17. *Fasıl*: Ata sıcak çarpması; kan alınır, arpa unu ve süt karışımı ile gövdesi ovulur (derivasyonu artırma), yoğurt da sürülür.

18. *Fasıl*: Ata soğuk vurması adı ile üşütme semptomları verilir. Nişadır, biber, şeker, arpa unu, sığır yağı ile hazırlanan ceviz büyüklüğündeki haplardan günde 3 adet yutturulur. ~

Burada Hipokrat'a atfen "ısı geçmiş ve soğuk vurmuş ata en iyisi tereyağı, pirinç unu, arpa unu ve süt karışımı içirip, ılık su ile her gün gövdesi ovulur, sıcak tutulur" denir.

19. *Fasıl*: Atta kuduz. Kuduz köpek, kuduz kurt ısırması ile geçer. Hastalık kurt'a, tilkiye, çakala, köpeğe bulaşır. Gözü kızarır, salyası akar, başını aşağı tutar, dili sarkar, arkasını gözler; yemez içmez, esrek (ürkek ?) gibidir. Teşhis için; ısırılan yere ceviz içi sürülür, ekmekle karıştırılıp tavuğa verilir yemezse ya da yer ölürse kuduzdur. Tedavi; ısırılan yer 5-6 yerden derince çizilir, şişe çekilir, kan akıtılır. Ayaklarında ise cerahat (ısırık) üstünden sıkıca bağlanır ki ağı içine yürümesin. Sarmısak, soğan, tuz, oğlan eşi ile yapılan merhem sürülür. Diri tavuk cloak'ı yaraya sürülür. Tavuk ölürse hayvan kurtulur. Buna benzer ilâçlar kullanılır. Ev içinde tutulması, yanına kimse girip çıkmadan 40 gün bekletilmesi öğüt verilir.

Bu konuda semptomlar iyi belirtilmiş, ağı deyimi ile hastalığın yalnız ısırma ile değil de ancak buradan zehir benzeri bir maddenin vücuda yayılması ile meydana geldiği anlatılmak istenmiştir. Ceviz içi ve ekmekle teşhis yoluna, tavuk cloak'ı ile tedavi şekline diğer baysatnamelerde de raslanılmıştır (1,5,6). Smith (20) XVII nci yüzyılda İngiltere'de teşhis için ısırıkta kana bulaştırılmış ekmeğin köpeğe verildiğini; yemezse hayvanın kuduz olduğuna, yerse kuduz olmadığına kanaat getirildiğini bildirir. Bugün 40 günlük süre halk inançları arasında yaşamaktadır. Bu müddet içinde insan ya da hayvanın kuduracağına ya da kurtulacağına inanılır (3). Burada kuduzun enkubasyon (kuluçka) devrinin uzunluğuna dikkat edilmiştir.

20. *Fasıl*: Fazla yem yemeden ve su içmeden olan mide dilatasyonuna benzer bir hastalıktan bahsedilir. Hazmı kolay gıdalar verilir, yağlı sürgütler içirilir.

9. Bab: Atın sıtması.

Yaz günlerinde sıcakta tutmaktan, günde (sonbahar) yağmurda çulsuz bırakmaktan olur. Ata, ısıtıcı ilâçlar içirilir; bunların bir kısmı rektal yolla verilir; yaş yem, yonca, tiryakla yedirilir.

10. Bab: Atların tedbirlerinden bahseder.

1. *Fasıl*: Atın terini almaktan, uzun yolda, yaz ve kış aylarında verilecek yem çeşidi ve miktarlarından; atı semirtmekten, atı kullan-

maktan, yarışa hazırlamaktan, atı nallamaktan, ahır hijyeninden, atın tımarından, idmanlarından bahsedilir. Bu bölüm oldukça iyidir. Özellikle hijyen konusunda ahırların devamlı temiz tutulması, yataklıkların kuru bulundurulması öğüt verilmektedir.

2. *Fasıl*: Atın enenmesi (kastrasyon). 3 yaşında yapılır. Testisler çıkarılır, funiculus spermaticus kaso ile sıkıştırılıp dağlanır; çam sakızı, günlük dökülüp scrotum, alt yanından delik bırakacak şekilde (kontrvertür) dikilir.

Kastrasyonda kaso tatbiki eski Hint'e kadar gider (2). Smith (20), Bizanslı Apsyrtus (IV. yüzyıl)'un krematrik kordonu sıcak demirle dağladığını, Roma'lı Palladius'un ise tahta kısıkaçlar ve dağlamayı, belki de ilk defa olarak, kullandığını bildirir. İslâm veteriner hekimleri operasyonu çok iyi şekillerde yapmışlardır. İbn Ahi Hizam (8) ve Ebu Bekr (7)'de bu konuda geniş bilgiler verilmiştir. Kaso metodu bugün halk arasında bile uygulanmaktadır (3).

3. *Fasıl*: Atın delirmesinden (?) bahsedilir; belânın hayvanın başından geldiği söylenir.

4. *Fasıl*: Atın faydaları anlatılır. Atın organlarından yapılan ilâçların çeşitli insan hastalıklarında kullanıldıkları bildirilir. Bu arada atın ödü ile yapılan ilâçtan bahsedilmesi atlarda safra kesesi bulunmadığına dikkat edilmediğini gösterir. Bununla beraber XVII. yüzyıl Batı eserlerinde de atta safra kesesi hastalıklarından bahsedilmiştir (20).

Kitap 97. sayfada (şekil 4) okuyanların eksikliğini tamamlamaları ve yanlış yazılmış kelimeleri hoş görmeleri dileği ile son bulur.

Tartışma ve Sonuç

Burada incelenen baytarname daha önce üzerinde çalıştığımız baytarnamelerin dördüne benzemektedir. Karşılaştırılmaların detayına inildiğinde bu nüshanın hepsinden daha eski tarihte yazıldığı, daha rasyonel olduğu, içinde Hipokrat'a atfen bilgiler verildiği, semptom ve tedavilerin daha anlaşılır şekilde anlatıldığı görülmüştür. Diğer nüshalarda buradaki bab düzeninin değiştirildiği, daha işe yaramaz bilgilerin eklendiği anlaşılmıştır.

Kitabın hastalıklar bölümü genel olarak elverişlidir. İlâçlar çoğu kez Türkçe, Arapça, Farsça adları ile ve bazıları da (bitkiler) şekilleri tarif edilerek yazılmışlardır ki bu diğer baytarnamelerde az raslanılan bir özelliktir. İlâç olarak kullanılan maddeler akla

yakın oranlarda birleştirilmişlerdir. Bunlar arasında çeşitli insan ve hayvan ekskrementleri ile yapılan ilâçlar da bulunur. Bu gibi maddeler en eski çağlardan beri ilâç terkiplerine sokulmuşlardır. Rasyonel bilgilerle dolu baytarnamelere girmesi ya yazarın geleceğe uydugundan ya da tercüman veya müstensihnin sonraki eklemelerinden ileri gelme olabilir.

Baytarnamemizde Hipokrat'a atfen bilgiler verilmesi ve boğaz ağrısı (pharyngitis, laringitis), dil şişmesi, phlegmon v.b. gibi hastalıklara sebeb olan maddenin baştan inmesi humoral patolojinin dolayısı ile de Eski Yunan hekimliğin etkisini göstermektedir.

Kan almalarda daima az kan almak öğüt verilmiş, dağlamaya ise en son çare olarak başvurulmuştur. Tedavide kullanılan ilâçların bir kısmı rektal yolla verilir. Operatif tedaviler oldukça iyidir.

Hastalıklar konusunda kontagiyöz lenfanjitis, uyuz gibi bulaşıcı hastalıklar ile kuduzun ısırma ile geçmesi nitelikleri açıkça belirtilmişmiştir. Evantrasyon, fıtık, prolapsus ani tedavileri iyidir. Ayak hastalıkları bölümü diğer baytarnamelere nazaran ileridir; bununla beraber Ebu Bekr'deki (7) mükemmellik görülemez. Son bölümde anlatılan ahır hijyeni konusundaki bilgiler çağdaşlarına nazaran oldukça iyidir.

Sonuç olarak; kitabın veteriner hekimlik tarihi yönünden değer taşıdığı, daha geniş ve rasyonel bilgileri olan bir baytarnameden tercüme edildiği ve bu tercümenin de kendinden sonraki bazı baytarnamelere aynen ya da değiştirilerek aktarıldığı söylenebilir.

Özet

Bu çalışmada XV inci ya da XVI ncı yüzyıllarda Farça'dan Türkçe'ye çevrilen veteriner hekimlikle ilgili bir kitap (baytarname) incelenmiştir.

97 sayfalık kitabın birinci bölümünde, önemli olarak, bir çeşit evolüsyon görüşünden bahsedilir. Buna göre evren 4 maddeden (toprak, su, ateş, hava) yaratılmıştır. İnsan da Tanrı tarafından bu dört maddenin bir araya getirilmesi sonucu ve yavaş yavaş yaratılmıştır. Bu düşünüş üzerinde durularak ilk Doğu ve Batı filozoflarının evolüsyon görüşleri ile karşılaştırılıp değerlendirilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü hipoloji ve hiyatri'den bahseder. 10 bab'a ayrılmıştır. Hastalıklar baştan başlar ayağa kadar incelenir. Birçok hastalıkta semptomlar iyi verilmiştir. Kontagiyöz lenfanjitisler, uyuz

gibi hastalıkların bulaşıcı niteliklerine dikkat edilmiş, kuduzun ısırma ile geçtiği belirtilmiştir.

Tedavide infuzyonlar, lapalar, pomatlar, haplar kullanılır. Bir kısmı rektal yolla verilir. İlaç yapımında kullanılan maddeler akla uygun oranlarda birleştirilmişlerdir. Bunlar içinde insan ve hayvan ekskrementleri karıştırılarak yapılanlar da vardır. Operatif tedaviler iyidir. Örneğin evantrasyon, fıtık, prolapsus ani ve kastrasyon operasyonları rasyoneldir.

10 uncu babta anlatılan konular arasındaki hijyen bahsi iyi belirtilmiştir. Bu bölümün son faslında ise atın organlarından yapılan ilaç reçeteleri yazılarak baytarname son bulur.

S u m m a r y

A Review of a Book on Veterinary Science Written in the 15 th or 16 th Centuries

This is a review of a book on veterinary science originally written in Persian and believed to have been translated into Turkish in the 15th or 16th centuries.

The first part of the book deals with the rudimentary principles of evolution, according to which the universe is made up of four elements (earth, water, fire and air) and man was gradually created by the combination of these elements. This theory is compared with those of other ancient eastern and western philosophers.

The second part of the book, divided into ten chapters, deals with hippology and hippiatry. It discusses all diseases contracted by horses. The symptoms of many of these diseases are well defined. Infectious characteristics of contagious lymphangitis and mange are fully explained and the transmission of rabies by biting is described.

In treating these diseases, the author used infusions, pills and ointments, some of which were administered by rectum. The proportion of various ingredients used in these drugs are specifically defined. Among these remedies some are prepared by using both men and animal excrements. Surgical treatments of evantration, hernia, prolapsus ani and castration are almost rational.

In chapter 10, hygienic problems are well described. The last part of this chapter deals with prescriptions which are prepared by using different organs of horses.

L i t e r a t ü r

- 1- **Câmi:** *Baytarname (Yazma Eser)*. İstinsah: M. Galip, Hicrî 1235 (M. 1819), A.Ü. Vet. Fak. Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü Kitaplığı, No. 22755.
- 2- **Dilgimen, H.** (1947): *Veteriner Hekimliği Tarihi*. Bozkurt Matbaası, İstanbul, 41, 42.
- 3- **Dinçer, F.** (1967): *Türk Folklorunda Veteriner Hekimliği Üzerine Araştırmalar*. Baskıda.
- 4- **Durant, W.** (1950): *The Story of Civilisation Vol.IV. The Age of Faith*. Simon and Schuster, New York, 70-71.
- 5- **Erk, N.** (1955): *16 ncı Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler*. Yeni Desen Matbaası, Ankara, 51-57.
- 6- **Erk, N.** (1958): *Bursa Umumî Kütüphanesinde Veteriner Tarihi Yönünden Bir Etüt*. A.Ü. Vet. Fak. Derg., 5, 3-4, 186-194.
- 7- **Erk, N.** (1959): *İslâm Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve "Naseri"*. Yeni Desen Matbaası, Ankara.
- 8- **Erk, N.** (1961): *Dokuzuncu Yüzyıla Ait "Kitab al-Hayl val Baytara" Üzerinde Bir İnceleme*. A.Ü. Vet. Fak. Derg., 8, 4, 367-386.
- 9- **Galip Ata** (1931): *Darvin (Charles Darwin)*. Büyük Adamlar Serisi, No. 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 35.
- 10- **Gökberk, M.** (1961): *Felsefe Tarihi*. İstanbul Matbaası, İstanbul, 15-21, 23, 32-33.
- 11- **İbnül Avvam** (1589): *Kitab al-Falaha (Yazma Eser)*. Çeviren: Muhammed bin Mustafa, Beyazid-Velieddin Kütüphanesi, No. 2534.
- 12- **Mettler, C.C.** (1947): *History of Medicine*. The Blakiston Com., Toronro, 18, 175.
- 13- **Öztelli, C.** (1965): *Onbeşinci Yüzyılda Yazılmış Bir Baytarnamenin Giriş Bölümü*. Türk Dili, Sayı: 168, 784-789.
- 14- **Ruben, W.** (1947): *Felsefenin Başlangıcı*. Doğuş Matbaası, Ankara, 20-21.
- 15- **Sarton, G.** (1950): *Introduction to the History of Science, Vol. I. From Homer to Omar Khayyam*. The Williams and Wilkins Com., Baltimore, 559, 638.
- 16- **Sarton, G.** (1950): *Introduction to the History of Science, Vol. II. From Rabbi Ben Ezra to Ibn Rushd*. The Williams and Wilkins Com., Baltimore, 363.

- 17- **Sarton, G.** (1953): *Introduction to the History of Scienae, Vol. III. Science and Learning in the Fourteenth Century.* The Williams and Wilkins Com., Baltimore, 211.
- 18- **Sarton, G.** (1959): *A History of Science, Vol. II. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.,* Harvard University Press, Cambridge, 408.
- 19- **Sigerist, H. E.** (1959): *A History of Medicine, Vol. I. Primitive and Archaic Medicine.* Oxford University Press, New York, 486.
- 20- **Smith, F.** (1919): *The Early History of Veterinary Literature and Its British Development, Vol. I.* Baillière, Tindall and Cox., London, 17, 20, 48, 186, 289.
- 21- **Smith, F.** (1930): *The Early History of Veterinary Literature and Its British Development, Vol. III. The Nineteenth Century (1800-1823).* Baillière, Tindall and Cox, London, 24.
- 22- **Smithcors, J. F.** (1958): *Evolution of the Veterinary Arth. A Narrative Account to 1850.* Baillière, Tindall and Cox., London, 62, 72-73.
- 23- *Tuhfetülfarisîn fi Ahval-i Huyul El Mücahidin (Yazma Baytarname).* Tercüme: Tayyazade Ahmet Ata, 1274 Hicrî (M. 1857), A.Ü. Vet. Fak. Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü Kitaplığı No: 97.

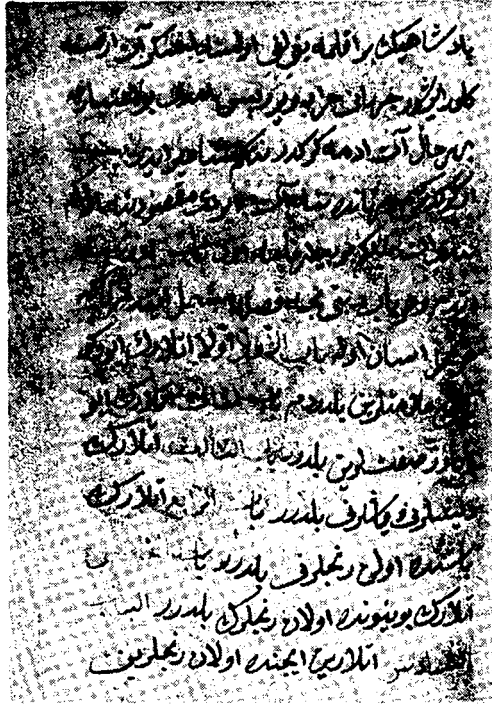
Yazı "Dergi Yazı Kuruluna" 1.7.1967 günü gelmiştir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 شکرند خدا و سنباس لب خدا اولی بحواله
 حکم علی حکم عد مدین صحرائی وجوده کنوردی و کند و کند
 صنایع لقی برله جمعی شیوی برله برنجده لطیف و شیرین
 بروردی و القلوه و التسله من علی محمد و الله اجمعین
 اما بعد بکلام بومکات بیطر نامه تقدیم اولان
 غنه سبب شویله بیور مشهور کیم اسکندر
 علیه التسلام ذوالقرنین اوغلی ایدی عظیم و مینولوا
 و قولوا یار شاه ایدی شیر فیه و غیره حکم ایدردی
 یورسینه سلطنت ایچنده دهوت یور بار معظمه
 شهر بنیاد ایدرد هندی حکم اولی مشهور اسلام اولوا

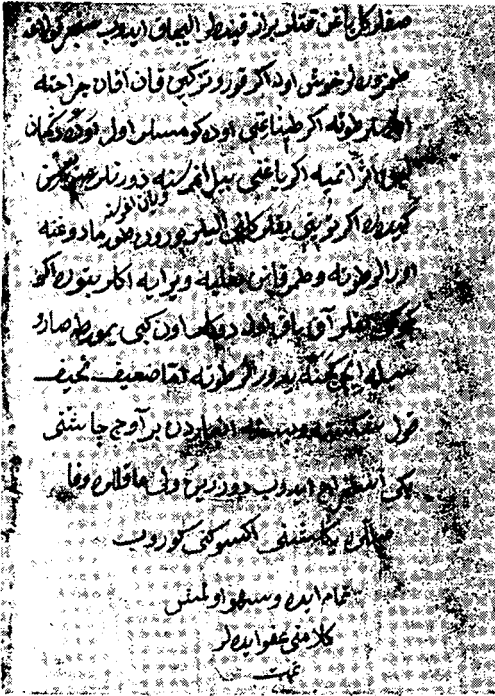
Şeki' 1. Baytarnamenin ilk sayfası.
Fig. 1. The first page of the book.

و اولی سید بروردی ایدردی بکام اخلق
 دکن دولت دلو و نوب اوزون قومش
 عالم و عاقیل و قاضیل مدبر و شفقتلو و زین اوله انبی
 خوریه ملو باوان طلال ککر او جمعی رعیت دولت
 پاک تا حد شفقت و رحمت ایلو کور کلمه و کلمه
 سبب ای قومی نو انا کورده و یکدیگر ایلو کورده ایاغریه
 ایاغری رعیت اولدر و رعیت سیر او قوشلار
 سبب ای قوش سار و سلاح آلدرد لقا جمیع آلدرد
 ان بکون ککر قومضا قاجقده خنکده و عبقده
 حود و لا خالنه آت آردنه ککرده رور کور اولان
 صاحب قورده ایلور رور و عمارت و بنیانک اولور کلام
 بولقنباجه برکتنگه بر اولان رور و صدر اولسا
 اول مقصود اولور رور مقصود ای عمارت ایدر ککر

Şekil 2. Baytarnamenin 9 uncu sayfası.
Fig. 2. The 9 th. page of the book.

Şekil 3. Baytarnamenin bab'larını gösteren 10 uncu sayfası.
 Fig. 3. The 10 th page of the book which shows its chapters.

Şekil 4. Baytarnamenin son sayfası
 Fig. 4. The last page of the book.